

DUNYONING LISONIY MANZARASINI YARATISHDA MADANIYATNING O'RNI MASALASI

Kuldashev Akram Maxmudovich,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Professor

Filologiya fanlari doktori (DSc)

E-mail: akrom53@yahoo.com

Qo'ldasheva Shaxnoza Akramovna,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Dotsent,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: skuldasheva@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqola dunyoning lisoniy manzarasini yaratishda madaniyatning o'rni masalasi haqida bo'lib, unda olam manzarasi turli tillarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi, til va madaniyat, til va etnos, til va xalq mentaliteti munosabatlarini o'rganish va tavsiflashni, til, madaniyat, inson shaxsi uchligi asosida yaratilganligi haqida so'z boradi. Mualliflar til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar doirasida olib boriladigan lingvokulturologik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari haqida batafsil ma'lumot beradilar.

Kalit so'zlar: *Lingvokulturologiya, konseptuallashtirish, etnik mentalitet, dunyoning lisoniy manzarasida, etnolingvistika, mifologiya, etnos, til, lisoniy nominatsiya, semiotik kod.*

Abstract. *This article examines the role of culture in shaping the linguistic picture of the world. It examines the characteristics of picture of the world in different languages, explores and describes the relationship between language and culture, language and ethnicity, language and national mentality, and the fact that national mentality is formed on the basis of the triad of language, culture, and the human personality. The authors describe in detail the main areas of linguacultural research conducted within the framework of the relationship between language and culture.*

Keywords: *Linguoculturology, conceptualization, ethnic mentality, linguistic picture of the world, ethnolinguistics, mythology, ethnos, language, linguistic nomination, semiotic code.*

Аннотация. *Данная статья посвящена роли культуры в формировании языковой картины мира, в ней рассматриваются особенности картины мира в разных языках, изучается и описывается взаимосвязь языка и культуры, языка и этнической принадлежности, языка и национального менталитета, а также тот факт, что он формируется на основе триады языка, культуры и человеческой личности. Авторы подробно описывают основные направления лингвокультурологических исследований, проводимых в рамках взаимосвязи языка и культуры.*

Ключевые слова: *Лингвокультурология, концептуализация, этнический менталитет, языковая картина мира, этнолингвистика, мифология, этнос, язык, языковая номинация, семиотический код.*

Kirish. Lingvokulturologik yo'nalishning rivojlanishi madaniyat hodisasini inson va jamiyatning dunyoda mavjud bo'lishining o'ziga xos shakli sifatida anglashga intilish bilan bog'liq. Turli tillardagi til vositalari orqali dunyoni idrok etish va konseptuallashtirishdagi farqlar, hatto ular qarindosh bo'lgan taqdirda ham, sezilarli bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, turli tillarda olam manzarasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

Dunyoning lisoniy manzarasida etnik mentalitet til egalarining atrof-muhit haqidagi aqliy tasavvurlarini aks ettiruvchi ramziy obrazlarda verballashgan "asosiy" madaniy tushunchalarda faollashadi.

Adabiyot tahlili. Lingvokulturologiya (yoki madaniyatshunoslik lingvistikasi) ta'rifiga ko'ra ham madaniyat haqidagi, ham til haqidagi fanga aloqador, ammo V.I. Karasikning [8] fikricha, ushbu bilim sohasining kategorial fondini til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi muammosi bilan birlashtirilgan ikki fan kategoriyalarining yig'indisi sifatida ko'rib chiqish to'g'ri bo'lmaydi. Shuning uchun, lingvokulturologiyaning o'rni va ahamiyati ko'plab tilshunoslar hamda tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilgan. Jumladan, Yu.D.Apresyan, V.I. Karasik, P.S.Gurevich, Yu.N. Karaulov, N.Korneyev, G.D. Gachev, Толстой Н.И., M. Xaydegger, I.Trir, N.Korina, S.G.Ter-Minasova, Sh.Safarov, M.Hakimov va boshqa olimlar ushbu masalaga oid ilmiy izlanishlar olib borganlar. Madaniyatga yo'naltirilgan tilshunoslik nuqtai nazaridan, madaniy ahamiyatga ega hodisalar va borliq xususiyatlarining til belgilari shaklida o'ziga xos tarzda qayd etilishini tushunishga qaratilgan bir qator muvaffaqiyatli urinishlar amalga oshirildi. V.I. Karasik lingvomamlakatshunoslikka oid tadqiqotlarga, eng avvalo, Ye.M. Vereshchagin va V.G. Kostomarovning mashhur kitobiga alohida ahamiyat beradi. [5] Til birliklarini insonning ijtimoiy va tabiiy muhitdagi tabiiy borlig'ining uzviy qismi sifatida ko'rib chiqib, tilshunoslar tilni lingvomadaniy yoritish bu tilni chet tili yoki ona tili bilan qiyosiy o'rganish degan tezisdan kelib chiqadilar. Shuning uchun o'rganish birliklari sifatida ramkalar, ya'ni obyektiv ravishda faqat ushbu etnomadaniy birlikka xos bo'lgan voqelik faktlari (kiyim-kechaklar, binolar, taomlar, marosimlar nomlari va boshqalar), lakunalar, ya'ni voqelikning "minus-faktlari," odatda bir tilning leksik tizimida boshqa tilga nisbatan ma'lum belgilarning sezilarli darajada yo'qligi va, albatta, fon ma'nolari, ya'ni muayyan xalq madaniyati haqida qo'shimcha ma'lumotni yetarli darajada tushunishni talab qiladigan aniq va mavhum nomlarning mazmunli xususiyatlari namoyon bo'ladi.

Nazariy asos. So'zning izohiga lingvomamlakatshunoslik yondashuvi o'z mohiyatiga ko'ra tavsifiy bo'lib, u yoki bu hodisa aksiomatik ravishda madaniy ahamiyatga ega deb baholanadi, tushuntirish til sohasidan tarix, mifologiya, folklor sohasiga ko'chiriladi. N.I.Tolstoy ta'kidlaganidek, etnolingvistika va tilga etnolingvistik yondashuv yangilik emas. [10] Tilshunos tarixchilar haqli ravishda ba'zi etnolingvistik g'oyalarni I.G. Gerder (XVII asr) va undan kam bo'lmagan mashhur V.Gumboldt (XIX asr boshi) da aniqlaganlar, ammo etnolingvistika yo'nalish sifatida va tilga uning ma'naviy madaniyati prizmasi orqali ma'lum yondashuv sifatida XX asrning birinchi uchdan bir qismida paydo bo'lgan. U yozuv an'anasidan mahrum bo'lgan tillarni, Amerika hindulari tili va madaniyatini o'rgangan etnograf F.Boas hamda tilshunos va etnograf E.Sepir nomlari bilan bog'liq edi. E. Sepir kamida ikkita xulosa chiqargan: tilni "tovush belgilarining sof shartli tizimi" deb e'tirof etib bo'lmaydi; til va shevalardagi farqlar "bizning bir ijtimoiy guruhdan ikkinchisiga o'tishimizda hech qanday chegara bilan cheklanmagan" [4]. Ushbu xulosalar e'tiqodlar, urf-odatlar, san'at va shu kabilarga to'liq taalluqli bo'lib, ularga sheva va shunga o'xshash hodisalar tushunchasi ham taalluqlidir.

Tor va maxsus ma'nodagi etnolingvistika til va etnos, til va madaniyat, til va xalq mentaliteti, til va mifologiya va shu kabi muammolarni qo'yadigan va hal qiladigan tilshunoslik sohasidir. Tilshunoslikning bu bo'limi uchun xalq madaniyati, psixologiyasi va mifologik tasavvurlarining tilda aks etishi (bu inson faoliyatining barcha jabhalari, shu jumladan, moddiy ishlab chiqarish va iste'mol sohasi uchun ham xos) emas, balki tilning konstruktiv roli va uning xalq madaniyati, xalq psixologiyasi va xalq ijodiyotining shakllanishi hamda amal qilishiga ta'sirini ko'rib chiqish muhimdir. Tilning bu aktiv xossasi XVI asrdayoq tan olingan edi. I. G. Gerder va biroz keyinroq, XIX asrda V. Gumboldt va uning ko'plab izdoshlari tomonidan amalga oshirilgan. Uning e'tirofi va ta'siri ilk rus filologik va tilshunoslik an'alariga, F.I.Buslayev, A.N.Afanasev va ayniqsa A.A.Potebniyga xosdir.

N.I. Tolstoy til va etnos munosabati masalasini eng qadimiy muammolardan biriga kiritadi. Til etnosning asosiy, eng yorqin va barqaror ko'rsatkichi hisoblanadi. Unga boshqa, tarixan kamroq barqaror va o'zgaruvchan belgilar - hudud, madaniyat, etnik (milliy) o'z-o'zini anglash, davlat tuzilishi, xo'jalik areali, ijtimoiy organizm va nihoyat, antropologik tip birligi belgilari hamrohlik qiladi [10].

Tahlillar va natijalar. Til va etnos taqdiri doimo chambarchas bog'liq bo'lgan, shuning uchun til egalarining etnik tarixiga murojaat qilmasdan turib, aniq tillar bo'yicha ekstralingvistik tadqiqotlarni tasavvur qilib bo'lmaydi. Biroq, etnosning tuzilishi til tuzilishiga qaraganda ko'proq tarixiy jihatdan o'zgaruvchan bo'lib, til-etnos munosabatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-iqtisodiy va davlat-siyosiy jarayonlar hamda o'zgarishlar bilan bog'liq. [2] Tadqiqot e'tiborining o'rganilayotgan markazdan muammoli periferiyaga ko'chishi turdosh fanlar: etnopsixologiya, psixolingvistika, kognitiv psixologiya, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, etnolingvistikaning paydo bo'lishiga olib keladi. G.D. Gachev lingvokulturologiyani etnolingvistikaning eng yosh tarmog'i deb hisoblaydi [6]. Muallif ushbu ilmiy fanning vazifalariga til va madaniyat, til va etnos, til va xalq mentaliteti munosabatlarini o'rganish va tavsiflashni kiritadi, u til, madaniyat, inson shaxsi uchligi asosida yaratilgan va lingvomadaniyatni tadqiqotchi etnosning moddiy va ma'naviy o'ziga xosligini ko'ra oladigan linza sifatida taqdim etadi.

V.I. Karasik [8] ta'kidlashicha, lingvokulturologiya - til va madaniyatning o'zaro aloqasi va o'zaro ta'siri to'g'risidagi ilmiy bilimlarning keng qamrovli sohasi - hozirda gullab-yashnash davrini boshdan kechirmoqda. Muallif buni bir qator sabablar bilan izohlaydi:

1. Jahon muammolarining jadal globallashuvi, ularning universal va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish zarurati eng xilma-xil masalalarni hal qilishda turli xalqlarning xulq-atvori va muloqoti, madaniyatlararo tushunmovchilik ehtimoli yuqori bo'lgan vaziyatlarni oldindan bilish zarurati, muloqot faoliyatining asosida yotuvchi madaniy qadriyatlarni aniqlash va aniq belgilashning muhimligi.

2. Gumanitar fanlar rivojlanishining obyektiv integrativ tendensiyasi, tilshunoslar tomonidan turdosh bilim sohalari (psixologiya, sotsiologiya, etnografiya, madaniyatshunoslik, siyosatshunoslik va h.k.)

3. Lingvistik bilimning amaliy tomoni, tilni soʻzlar, frazeologik birliklar, ijtimoiy matnlar, rasmiy etiket vaziyatlari va boshqalarning barcha maʼnolari boyligida kodlangan jamoaviy tajribani jamlangan anglash vositasi sifatida tushunish.

Til va madaniyat oʻrtasidagi munosabatlar doirasida lingvokulturologik tadqiqotlarning asosiy yoʻnalishlari quyidagicha ifodalanadi.

Birinchi yoʻnalishni muallif ijtimoiy foydali axborotning tilda semiotik kod sifatida qayd etilgan qismini oʻrganish bilan bogʻlaydi. U til semantikasi tadqiqotlarida taqdim etilgan boʻlib, insonning dunyoni anglashi, bu dunyoda moʻljal olishi uchun til tomonidan ishlab chiqiladigan usullarni aniqlashtirish maqsadini koʻzlaydi. Bu yoʻnalish leksik belgilar, grammatik kategoriyalar, leksik va grammatik tuzilmalar maʼnosini oʻrganadi. Dunyo obyektlarini turli madaniyatlarda oʻziga xos tarzda ifodalanadigan eng umumiy tushuncha toifalariga keltiriladigan tasavvurlarga mos ravishda ifodalovchi signifikativ maʼnolarni oʻrganish lingvomadaniy jihatdan eng qiziqarli boʻlib qolmoqda.

Ikkinchi yoʻnalish lisoniy nominatsiya, yaʼni tilning inson olam haqidagi bilimlarini lisoniy belgilar yordamida qayd etish qobiliyati bilan bogʻliq. Bu belgilar predmetlarni, shuningdek, jamiyat tomonidan shu predmetlarga nisbatan ishlab chiqiladigan tushunchalarni belgilash uchun maxsus xizmat qiladi. Bu yoʻnalish, xususan, olam va boshqa til belgilari haqidagi yangi bilim predmetlaridan foydalanish masalalarini oʻrganish bilan bogʻliq (til belgilarining motivlashganligi, derivatsiya, soʻz yasalishi, oʻzlashma va h.k.); Bular soʻzning ichki shakli deb ataladigan masalalardir. Lingvomadaniy jihatdan til belgilarining metaforik va boshqa usullar bilan shakllanishi asosida yotuvchi assotsiatsiyalar va analogiyalarni oʻrganish qiziqarli boʻladi.

Uchinchi yoʻnalish til, yaʼni semiotik kod yordamida madaniy axborot qanday saqlanishi va uzatilishini oʻrganish bilan bogʻliq. Bu yerda belgi paradigmlarini, yaʼni leksik-semantik (leksik shakllar sohasida) va funksional-semantik (grammatik kategoriyalar sohasida) tuzilmalarni qurishni oʻrganish asosiy hisoblanadi.

Toʻrtinchi yoʻnalish nutq tizimining tuzilishi va faoliyati bilan bogʻliq. Lingvokulturologiya doirasida fon bilimlariga katta qiziqish bildirilmoqda, ular til egalarida voqelik obyektlari haqidagi qoʻshimcha maʼlumotlar toʻplamini ifodalaydi. Ushbu maʼlumotlarning mavjudligi soʻzlashuvchilarning maʼlum darajadagi madaniy kompetensiyasidan dalolat beradi. Soʻnggi paytlarda tegishli madaniyatda maʼlum boʻlgan ramzlar bilan aloqadorlik mustahkamlanadigan leksik birliklarning ramziy foni qanday talqin qilinishiga katta eʼtibor qaratila boshlandi. Bundan tashqari, oʻz-oʻzidan madaniy ramzlarga aylanadigan soʻzlarning nutqda qoʻllanilishini oʻrganish ham qiziqish uygʻotadi. Boshqacha aytganda, gap nutq belgilarining boshqa semiotik tizim elementlariga - madaniyat tomonidan konsentratsiyaning qoʻshimcha vositasi sifatida yaratilgan madaniy

ramzlar tizimiga biriktirilgan, ijtimoiy foydali axborotni qayd etish va uzatish qobiliyatini o'rganish haqida bormoqda.

Beshinchi yo'nalish ijtimoiy-foydali axborotning nutq tizimida qayd etilish xususiyatlarini o'rganish bilan bog'liq. Zamonaviy lingvomadaniyatshunoslik uchun eng qiziqarlisi nutq janrlari masalalari bo'lib, ularda nutq asarlarini qurish va ularni mavzu va ifoda sharoitlariga qarab tegishli til materiallari bilan to'ldirish qonunlari qayd etiladi. Bu yerda nutqiy muloqot ishtirokchilarining xulq-atvori masalalari, muloqot ishtirokchilariga madaniy axborotning ularning xulq-atvori qoidalari, bilimlari va niyatlari bilan bog'liq qismini qayd etish muhim o'rin tutadi. Boshqacha aytganda, ushbu yo'nalishda lingvokulturologiya matn qanday yaratilishini, matn yaratish va uni iste'mol qilish ishtirokchilari o'zini qanday tutishini o'rganadi.

Oltinchi yo'nalish jamiyatda madaniy axborotni uzatish bilan bog'liq. Lingvokulturologiyani bu yerda madaniy axborotni uzatishning marosimga aylangan usullari ayniqsa qiziqtiradi. Og'zaki va yozma an'analar bilan bog'liq bo'lgan nutqiy etiket ijtimoiy tuzum va yashash qoidalari bilan bog'liq bo'lgan juda katta miqdordagi madaniy ma'lumotlarni uzatadi. Bu yerda madaniy axborotni uzatishning alohida shakllari suhbatni olib borishning nutqiy standartlari (suhbatning boshlanishi, davom etishi va tugashi), murojaat shakllari, undovlar, tabular, evfemizatsiya va boshqalardir. Zamonaviy lingvokulturologiya zamonaviy kommunikatsiya vositalari: kino va teleekranlar, matbuot, reklama, kompyuter texnikasi, graffiti yordamida muloqot qilish xususiyatlariga katta e'tibor qaratmoqda.

Yettinchi yo'nalish tilda idiom sifatida jamlangan madaniy axborot hajmiga taalluqlidir. Ushbu holatda lingvokulturologiya etnoedemalar deb ataladigan, ya'ni hissiy jihatdan to'yingan va hissiy marosimlar xususiyatiga ega bo'lgan belgilarning mazmuniga katta qiziqish bildirmoqda. Ular orasida nutqiy etiket shakllari, o'ziga xos milliy bo'yoqdor apellyativlar va onimlar, gul nomlari va boshqalarni ajratib ko'rsatish qabul qilingan. Muayyan madaniyat egalari uchun etnoedemalar mantiqiy-konseptual axborot va milliy psixologiyani ifodalashning bevosita shakllari o'rinbosarlari sifatida nihoyatda muhimdir.

Sakkizinchi yo'nalish etnolingvistikada madaniy axborotlarni qayd etish masalalariga taalluqlidir. Lingvokulturologik tadqiqotlar doirasiga til milliy variantlarining kasbiy jargonlari, shevalari va shevalarining shakllanishi va jamiyatda amal qilishi, shuningdek, uning xalqona-so'zlashuv va adabiy-yozma shaklining umummilliy tilini yaratish masalalari kiradi. Bunda tilning har bir turi umumtil turlari bilan bir qatorda madaniy axborotni qayd etishning o'ziga xos usullariga (jargonlarning o'ziga xosligi, tilning dialektal xususiyatlari, talaffuz sohasidagi milliy variantlarning xususiyatlari, grammatik vositalar va ayniqsa leksik-semantik divergentlar; madaniy axborotni tilga biriktirishning og'zaki va yozma shakllarining o'ziga xosligi va boshqalar) ega ekanligi aniqlanadi.

To‘qqizinchi yo‘nalish idioma yordamida madaniy axborotni saqlash va uzatish masalalariga taalluqlidir. Bu, eng avvalo, idiomaning amal qilishiga taalluqlidir. Muallifning fikricha, ma‘lum bir jamiyatda madaniy ma‘lumotlarning bir vaqtning o‘zida bir nechta etnolingvistik tillar va bir nechta tillar orqali saqlanishi va uzatilishi muhim xususiyatdir. Jamiyat turli ijtimoiy guruhlar va idiomalar tizimidan tashkil topgan kommunikativ muhit deb ataladigan muhitda mavjud bo‘lishi nazarda tutiladi. Ushbu idiomalarning o‘zaro bog‘liq umumiy faoliyati o‘ziga xos lingvomadaniy holatni yaratadi, natijada madaniy ma‘lumotlarni saqlash va uzatish amalga oshiriladi.

Xulosa. Yuqorida taqdim etilgan yo‘nalishlar til va madaniyat mohiyatini tushunishning semiotik yondashuviga asoslanadi. Etnoedemalar madaniyatining o‘zaro munosabati mantiqiy-konseptual axborot va milliy psixologiyani ifodalashning bevosita shakllari o‘rinbosarlari sifatida nihoyatda muhimdir. Lingvistikaning lingvokulturologiyaga kirib kelishi til nimaning bir qismi ekanligi haqidagi muqarrar savol bilan bog‘liq. Ko‘p o‘lchovli tuzilma sifatida til borliqning eng umumiy hodisalariga organik ravishda kiradi. Muloqotning eng muhim vositasi sifatida til kommunikativ faoliyatning tarkibiy qismi sifatida qaraladi: dunyoni o‘zgartirish, axborot bilan ta‘minlash va shaxslararo tartibga solishning eng muhim usuli sifatida til ta‘sir ko‘rsatish, odamlarni u yoki bu harakatlarga undash, ijtimoiy munosabatlarni qayd etish vositasi sifatida tahlil qilinadi, til jamoaviy tajribaning eng muhim ombori sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu bilan shu paytgacha falsafiy xarakterga ega bo‘lgan faktlarni anglashning ilmiy xarakterini alohida ta‘kidlash mumkin. Ilmiy yondashuv madaniyatni semiotik tizim sifatida tushunishda yaqqol namoyon bo‘ldi, bu, bir tomondan, jamiyat uchun foydali ma‘lumotlarning ma‘lum hajmini o‘zida jamlaydi, boshqa tomondan esa - jamiyatning o‘zini topish va qondirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatic talqini. DDA. Toshkent, 2001. – 39 b.
2. Kuldashv A. Tillar taraqqiyotida madaniy omil va tendensiyalarning roli. Til va til ta‘limi tadqiqining metodologik asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami. Toshkent, 2025. - B. 7-9.
3. Qo‘ldasheva Sh.A. Tilshunoslik sohalari orasida lingvokulturologiyaning tutgan o‘rni. NamDU Ilmiy Axborotnomasi 2025-2-son. 426-428 bb.
4. Sapir E. Grading, a study in semantics // Philosophy of Science, vol. 11, 1944, No.2.-P.93-116.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Русский язык, 1980. 320 с.
6. Гачев Г.Д. О национальных картинах мира // Народы Азии и Африки. 1967. № 1. С. 77-92.
7. Гуревич П.С. Кризис ценностных ориентаций // Кавказские научные записки. 2010. № 1(2). С. 207-215.
8. Карасик В.И., Ярмахова Е.А. Лингвокультурный типаж «английский чудак». М.: Гнозис, 2006. 238 с.
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. М.: Издательство ЛКИ, 2010. 264 с.
10. Толстой Н.И. Язык и культура (Некоторые проблемы славянской этнолингвистики) // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. Всесоюзная научная конференция, Москва, 20-23 мая 1991 г. Доклады. М.: ИРЯЗ, 1991. Ч. 1. С. 5-22.